

Angst voor religieuze orthodoxie? De verbreding van het terrorismediscours sinds '9/11'

Beatrice de Graaf & Sipco Vellenga*

Summary

During the first decade of the new millenium the terrorism discourse in the Netherlands has broadened to processes of radicalization and polarization. Because of this, not only Islamic extremism but also religious orthodoxy in general has become a subject within this discourse. This article aims to answer the question which factors have contributed to this development. After outlining the terrorism policy of the Dutch government since the 1960s, it connects the trend of broadening to the rising urgency of the item of security in politics and society in the context of 'risk society' and the recent polarization within Dutch society along the cultural faultline between a mainly secular, liberal moral majority and strict, orthodox religious minorities. Intentional and unintentional effects of the negative link between religious orthodoxy and security on the government policy and the relationship between orthodox religious minorities and other sections of the Dutch population are analyzed.

Nederland bang voor terrorisme?

Nederlanders zijn niet meer zo bang voor terrorisme, zo bleek uit een meting van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb) in november 2009. Ondanks de aanslag op Koninginnedag en de dreiging van een aanslag op Ikea in Amsterdam begin 2009, maken Nederlanders zich minder zorgen over een terroristische aanslag dan eerder het geval was. In 2009 gaf nog maar 10 procent van de bevolking aan een aanslag te vrezen, tegen 13 procent in 2008. In 2005 was dat nog meer dan de helft! De bezorgdheid over radicalisering – die in het uiterste geval tot terrorisme kan leiden – is daarentegen wel redelijk hoog gebleven, 10 procent van de ouderen noemt 'radicalisering'

* Beatrice de Graaf is universitair hoofddocent aan het Centre for Terrorism and Counterterrorism (CTC) van de Universiteit Leiden, Campus Den Haag. Sipco Vellenga is als godsdienstsocioloog verbonden aan de opleiding Religiestudies van de Universiteit van Amsterdam. Beiden zijn lid van de door het kennisinstituut Forum opgerichte onafhankelijke Commissie Religie en het Publieke Domein.

als gevaar. En de angst voor radicalisering onder de bevolking als geheel is van 2 procent in 2006 naar 6 procent in 2009 gegroeid. Volgens de ondervragden komt radicalisering vooral voor bij islamitische jongeren, en daarna bij milieuactivisten en rechts-extremistische groepen (Intomarkt 2009). Die gedachtegang is nog wel te volgen. Hij correspondeert met waarnemingen van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) die in zijn laatste rapporten (2009) schreef dat radicalisering nog steeds een gevaar is binnen de drie genoemde groepen (AIVD (2009a,b,c).

Maar daarna nam het nieuws daarover, althans in het *Brabants Dagblad*, een opmerkelijke wending. In deze krant werd op 27 november 2009 namelijk de volgende conclusie uit het rapport van de NCTb getrokken: 'Een op de acht Nederlanders meent dat bij christelijke groepen aanzienlijke radicalisering voorkomt.' Die uitspraak is in deze vorm in het rapport echter niet terug te vinden. In de terrorismemonitor stond namelijk iets heel anders te lezen: 'Dat bij een aanzienlijk deel van de Christelijke groeperingen radicalisering voorkomt gelooft slechts een kleine 12 procent van de Nederlanders: dit percentage is gedaald ten opzichte van 2008.' Hieruit volgt dat het *Brabants Dagblad* ófwel een onvoldoende krijgt voor begrijpend lezen, of last heeft van een antichristelijke bias.

Het onderwerp van dit artikel is echter niet de berichtgeving in het *Brabants Dagblad*. We willen hier stilstaan bij het verschijnsel dat de angst voor terrorisme weliswaar aan het wegebben is, maar dat die angst zich tegelijkertijd heeft verplaatst en verbreed. Niet alleen de NCTb en de AIVD, de veiligheidsorganisaties die bestrijding van terrorisme en politiek geweld in hun takenpakket hebben, maar ook een deel van de bevolking blijkt nog wel degelijk bang te zijn: voor radicalisering in het algemeen, en voor radicalisering van religieuze groepen (naast de milieuactivisten en rechts-extremisten) in het bijzonder. En onder die religieuze groepen worden in de monitor van 2009 nu ook christelijke groepen gerekend. Een vergelijkbaar onderzoek in de voorgaande jaren ontbreekt. Maar het valt op dat in 2009 voor het eerst een studie werd gepubliceerd, mede gefinancierd door het Ministerie van Binnenlandse Zaken en de NCTb, waarin naast islamitisch radicalisme ook radicalisering op het Edese platteland, binnen de reformatorische zuil, was onderzocht (Moors e.a. 2009).

Dit is een volstrekt nieuw element in de Nederlandse geschiedenis. De Nederlandse kerkgeschiedenis is rijk aan conflicten, afscheidingen en sektvorming. 'Radicaal' in de letterlijke betekenis van 'terug naar de wortels' waren en zijn veel christenen en hun kerkgemeenschappen eveneens. Maar de term 'radicalisering' in het jargon van de NCTb en de AIVD verwijst naar

een bedreiging van de rechtsorde. ‘Radicalisering’ wordt beschouwd als een fase in een traject dat in politiek geweld kan uitmonden. En dat is iets waar de Nederlandse kerken in de moderne tijd vooralsnog weinig mee van doen lijken te hebben. In ieder geval heeft geweld niet of nauwelijks deel uitgemaakt van het christelijk emancipatiestreven sinds de 19^e eeuw. De christelijke kerken, zowel de katholieke kerk als de protestantse kerken, hebben vanaf die periode juist willen bijdragen aan staats- en natievorming; zij stelden zich ten doel een stichtelijke en opbouwende rol in het publieke leven te spelen, zij het veelal bij voorkeur startend vanuit ‘eigen kring’ (vgl. Houkes 2009; Van Rooden 1996; De Rooy 2009). In de bovengenoemde terrorismemonitor en het IVA-onderzoek in Ede worden christelijke gemeenschappen evenwel op één lijn geplaatst – weliswaar gradueel en niet absoluut – met islamitische radicalisering.

Wat we zien is een discursieve verbreding van het thema ‘terrorisme’ naar ‘radicalisering’, waarbij vervolgens door een deel van bevolking, en soms dus ook door onderzoekers en publicisten, groeperingen, in casu orthodox-christelijke groeperingen, met terrorisme of geweld worden geassocieerd die daarmee vanouds op geen enkele manier in verband werden gebracht (vgl. Hayen 2007; Den Boef 2008; Pels 2008). Een recent voorbeeld daarvan kon worden opgepikt tijdens de Nacht van de Rechtsstaat, 19 november 2010, te Amsterdam. De sprekers Rein Zunderdorp en Paul Cliteur somden de gevaren op van religieuze orthodoxie, waarbij eerwraak en terroristische aanslagen door moslims in één adem werden genoemd met de weigering om de SGP vrouwen op de kieslijst te plaatsen.

In dit artikel staat de vraag centraal hoe deze ontwikkeling begrepen kan worden en wat de bedoelde en onbedoelde maatschappelijke effecten daarvan zijn. De vier leidende vragen zijn:

- Hoe heeft het terrorismediscours in Nederland zich de afgelopen decennia ontwikkeld?
- Waarom heeft dit discours zich vooral de laatste tien jaar verbreed en zijn de concepten van radicalisering en polarisatie deel gaan uitmaken van dit discours?
- Waarom is religie (islamitische én orthodox-christelijke groeperingen) recentelijk onderwerp geworden van het terrorismediscours?
- Wat zijn de maatschappelijke effecten van de verbreding van het terrorismediscours en de (negatieve) aandacht voor religie in dit discours?

Om deze vragen te beantwoorden gaan we vooral te rade bij bestaande studies en rapporten over de aangelegen thema’s, zoals het (nationale) terrorismebe-

leid, de ontwikkeling van het landelijke terrorismediscours en de veranderende plaats van religie in de Nederlandse samenleving. In onze verklaring van de verbreding van het discours sluiten we aan bij sociologische theorievorming over deze thematiek. Met dit artikel beogen we een analyse te geven van een nieuw angstbeeld in het publieke debat: de angst voor religieuze orthodoxie als motor van polarisatie, radicalisering en terrorisme. Daarbij verstaan we onder religieuze orthodoxie een geloofssysteem dat onder verwijzing naar een heilig geschrift of een bovennatuurlijke openbaring een absolute en exclusieve claim legt op de interpretatie van de werkelijkheid (Vellenga 1994). Orthodoxe geloofsstelsels worden doorgaans gedragen door hechte religieuze gemeenschappen.

Het terrorismediscours in vogelvlucht

Het is sowieso opmerkelijk dat overheidsinstellingen zoals de NCTb op grote schaal peilingen laten uitvoeren om angsten van burgers te meten. Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw was veiligheid in Nederland een zaak van politieke besluitvorming in achterkamertjes. Politie, justitie en de veiligheidsdiensten voerden hun taken achter gesloten deuren uit, zonder veel peilingen of ruchtbaarheid. De bewindslieden van de Ministeries van Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken, Justitie en in mindere mate Defensie waren hierbij betrokken, evenals hun hoogste ambtenaren. Maar dit was een gesloten circuit (vgl. De Graaf 2010, hoofdstuk 3).

Toen in de jaren zeventig Molukse jongeren treinen kaapten, passagiers executeerden en zelfs een lagere school met 105 kinderen gijzelden, haalde dit vanzelfsprekend wel het nieuws. Maar de ‘burger’ werd er niet bij betrokken. Minister-president Barend Biesheuvel probeerde zelfs een tijdlang de oprichting van de Bijzondere Bijstandseenheden voor het parlement geheim te houden. Maar ook zijn opvolger Joop den Uyl en diens minister van Justitie Dries van Agt oefenden druk op de media uit om niet te veel details rond terroristische aanslagen prijs te geven.²

Enerzijds was er dus sprake van een regering die dit soort dreigingen bewust buiten het publieke discours hield, anderzijds kon ook de houding van de bevolking in deze periode nog als één van ‘politieke lijdzaamheid’ beschouwd worden (vgl. Daalder 1974). Dat was voor een deel te verklaren omdat het type dreiging – terrorisme – niet aansloot bij de machtspolitieke breuklijnen in de samenleving, waardoor politieke partijen ook niet in de verleiding werden gebracht hier electoraal munt uit te slaan. Termen als ‘het

rode gevaar', 'burgeroorlog', 'straatgeweld' of 'revolutie' deden in Nederland niet meteen de alarmbellen rinkelen. Anders dan in West-Duitsland, waar de polarisatie tussen 'rechts' en 'links' veel scherper was, was de bevolking in Nederland tot in de jaren zeventig nog verdeeld langs confessionele, levensbeschouwelijke lijnen. Dat er geen 'veiligheidsdiscours' ontstond, hing dus samen met het ontbreken van corresponderende historische geweldservaringen én het bestaan van politieke scheidslijnen (vgl. De Graaf 2007, 105-119).

Vanaf het einde van de jaren zeventig veranderde dit. De regenteske terughoudendheid omtrent veiligheidsvraagstukken was niet meer te handhaven. De media emancipeerden zich als eigen machtsfactor en het grote publiek begon zich met het veiligheidsbeleid te bemoeien. Vanaf het einde van de jaren zeventig werd 'veiligheid' een thema in de campagnes van de politieke partijen. Die verschuiving, of beter gezegd: het ontstaan van een publiek-politiek discours rondom veiligheid, hing samen met structurele processen van toegenomen emancipatie, mondigheid, politieke profilering en massamobilisering. Die processen zetten in Nederland vanaf de jaren tachtig de tegenstelling tussen links/progressief enerzijds en rechts/conservatief anderzijds scherper op de kaart. Tegen die achtergrond voltrok de politieke thematisering van veiligheid zich aanvankelijk vooral op het gebied van de buitenlandse politiek. Duizenden Nederlanders protesteerden tegen de stationering van nieuwe kernwapens op het Nederlandse grondgebied; de grote partijen (PvdA en CDA) waren verdeeld. In het kielzog van de kernwapendebatten breidde de polarisatie op veiligheidsgebied zich uit naar de vraag of men ontspanning, vrede of mensenrechten de voorrang moest geven in de contacten met Oost-Europa. Maar ook de communistenjacht van de Binnenlandse Veiligheidsdienst verdeelde in de jaren zeventig en tachtig de gemoederen (vgl. Van Diepen 2004; Everts 1992; Engelen 2007).

De discussie over de nationale veiligheid hield na 1989 nog even aan: progressieve partijen waren van mening dat de veiligheidsdiensten na het einde van de Koude Oorlog afgeschaft konden worden. Ook de Krijgsmacht moest eraan geloven. Sinds 1996 zijn er geen nieuwe dienstplichtigen meer opgeroepen en is de opkomstplicht feitelijk afgeschaft. In het politieke discours werd gesproken over een multipolaire, 'nieuwe wereldorde' en over de vraag wat de rol van de NAVO was. In tegenstelling tot de voorgaande jaren was er onder de bevolking van mobilisering of polarisatie rond internationale veiligheidsvraagstukken evenwel niet of nauwelijks meer sprake.

In het publieke discours kwamen in de jaren negentig problemen op het gebied van binnenlandse veiligheid hoog op de agenda te staan: georganiseerde criminaliteit, waaronder drugs- en mensensmokkel, maatschappelijke ver-

loedering en zinloos geweld. Voor een deel was die publieke angst voor deze vormen van criminaliteit terug te voeren op het feit dat Nederland hiermee voor het eerst echt in aanraking kwam. De IRT-affaire in 1993 onthulde de aard, omvang en ernst van de zware, georganiseerde criminaliteit in Nederland en de onmacht en het onvermogen van politie en justitie om hier tegen adequaat op te treden (Tweede Kamer 1995). De eerste protestmars tegen deze vorm van publiek geweld vond in september 1997 plaats, als reactie op de dood van Meindert Tjoelker in Leeuwarden, en vanaf dat moment stond 'zinloos geweld' als nieuw begrip regelmatig bovenaan de publieke agenda.³ Toch is de verklaring voor die grote nadruk op veiligheid in het publieke discours sinds de jaren negentig niet puur op een objectief verergerde veiligheidssituatie terug te voeren. Ook subjectieve factoren, dat wil zeggen factoren die betrekking hebben op de beleving van veiligheid onder het publiek zijn van belang, zo zullen we in de volgende paragraaf zien.

De aanslagen van Al Qaeda op 11 september 2001, de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002 en de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 gaven het veiligheidsdiscours opnieuw een slinger. Het veiligheidsdiscours is sindsdien op tenminste drie punten ingrijpend gewijzigd. In de eerste plaats wordt de regering in de media geconfronteerd met een openlijke eis tot méér veiligheidsmaatregelen in plaats van minder. In de jaren tachtig zetten de burgers de regering onder druk om veiligheidsmaatregelen af te schaffen. Tegenwoordig wil de burger juist méér veiligheid. Het parlement heeft sinds de jaren negentig alleen maar meer militairen op missie gestuurd. Over de afschaffing van kernwapens lijkt bijna niemand zich meer druk te maken, behalve een handjevol gepensioneerde bewindslieden (Lubbers e.a. 2009). Vooral op binnenlands veiligheidsgebied is het net van veiligheidsmaatregelen gestaag uitgebreid. Nederland is in Europa het land dat de meeste telefoontaps plaatst, dat een vergaand beleid van digitale gegevensopslag voert en waar sinds 2004 elk jaar meer antiterrorismewetten zijn bijgekomen (vgl. Buro Jansen & Janssen 2006). Misschien wil de burger dit niet letterlijk, maar hij of zij protesteert er ook niet tegen, in tegenstelling tot de venijnige protesten tegen de surveillance-staat in de Bondsrepubliek bijvoorbeeld.

In de tweede plaats valt op dat ook politici en bestuurders veiligheid niet meer als een zaak van achterkamertjespolitiek en terughoudendheid zien. Oppositiepartijen, maar ook regeringspartijen en bewindslieden gebruiken het dossier 'binnenlandse veiligheid', terrorismebestrijding en deradicaliseringsbeleid juist als een middel om de bevolking te mobiliseren. Veiligheid is een ordeningsprincipe geworden, waardoor het discours over veiligheid niet alleen een salondebat is, maar een concrete hefboom om de politieke en maat-

schappelijke verhoudingen grondig te beïnvloeden en te veranderen. Partijen als de VVD, TON of de PVV deden dit uit partijpolitieke doeleinden, maar ook regeringspartijen zijn hierin meegegaan. Dat betekent dat – vooral dankzij de angst voor terroristische aanslagen – het thema ‘veiligheid’ door alle partijen hoger op de agenda is gezet.

In de derde plaats werd het thema ‘veiligheid’ thematisch en discursief ook steeds verder uitgebreid. Veiligheid was in Nederland in de twintigste eeuw vooral een zaak van territoriale integriteit: land en burgers moesten tegen externe en inwendige vijanden beschermd worden. Het was een vrij technische aangelegenheid. In de Koude Oorlog kwam daar in de jaren vijftig een element bij van bescherming tegen onvrijheid: de dreiging was niet alleen territoriaal, maar ook ideologisch van aard. Dit aspect verdween in de jaren zeventig weer naar de achtergrond, toen de ‘dooi’ in de Oost-West-betrekkingen inzette.

Sinds het einde van de jaren negentig, en vooral na ‘9/11’ gaat ‘veiligheid’ een stap verder. Het gaat niet langer meer om het afweren van indringers van buitenaf (met de nooit heel breed gedragen angst voor communistische vijfde colonnes als uitzondering) of om bescherming van grondgebied. Onveiligheid door terrorisme wordt verbreed naar het gevaar van radicalisering in zijn algemeenheid, zoals blijkt uit de rapporten van de AIVD die in 2004 en de jaren daaropvolgend verschenen (AIVD 2004; 2006; 2007). En in 2007 werd aan dat gevaar door het Ministerie van Binnenlandse Zaken vervolgens het gevaar van ‘polarisatie’ gekoppeld: de angst voor toenemende spanningen die de sociale cohesie zouden ondermijnen (zie Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2007). ‘Veiligheid’ werd zodoende in een paar stappen vanuit het domein van het internationale terrorisme naar het rijk van de lokale opstootjes en etnische en religieuze spanningen getrokken. ‘Veiligheid’ fibrilleert met onzekerheid over nationale cultuur, over sociale cohesie en eenheid; thema’s die tot de jaren negentig nooit ter discussie stonden, maar met de opkomst van Pim Fortuyn, de LPF en soortgelijke partijen rond 2001 midden in het publieke debat werden gekatapulteerd (vgl. Lucassen & Willems 2006).

Dat heeft tot gevolg gehad dat veiligheid sinds 2001 niet langer alleen op het beschermen van infrastructuur, goederen en diensten en tegen oorlog, conflict en terrorisme was gericht, maar veel breder werd getrokken: veiligheid is ook bescherming tegen sociale ontbinding door processen van radicalisering en (culturele) polarisatie. Het gevaar, zo wordt gesteld in een recent rapport van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, schuilt hem reeds in een ‘verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die kan resulteren in spanningen tussen deze groepen en toename van de segrega-

tie langs etnische en religieuze lijnen' (Ministerie van Binnenlandse Zaken 2007, 5) Nu is er ook wel degelijk sprake van een toename van dergelijke spanningen. Burgers voelen die spanningen aan den lijve. Maar wat opvalt, is dat die 'angst' ook bij de overheid wortel heeft geschoten. Polarisation is van alle tijden, maar het is pas sinds kort een officiële probleemcategorie in het discours en het beleid van de overheid. Zie het aantal onderzoeksprojecten, documenten en handreikingen dat hierover geïnitieerd is.⁴

In samenhang hiermee is veiligheid van een defensief begrip, een offensief begrip geworden. Ook met betrekking tot het punt waarop moet worden ingegrepen: niet pas na een aanval of aanslag, maar al in een ver voorstadium. In de huidige dreigingsbeelden is het moment van geweld – wat op grond van de wet toch eigenlijk pas de grens van de rechtsstaat is – achter de horizon verdwenen, en wordt het proces van radicalisering en polarisation al als zodanig als gevaar beschouwd (vgl. De Graaff 2007, 8).

En juist daar komt religie om de hoek kijken. Terrorisme, de aanslagen van 9/11, Madrid, Londen en 2/11/04 heeft de duistere kant van religie op de kaart gezet, op een moment dat er een fundamentele verschuiving van ideeën over integratie, immigratie, nationale identiteit en politieke legitimiteit op gang kwam in Nederland. Alvorens op dit thema door te gaan, richten we ons eerst op de vraag welke factoren van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van het terrorisme- en veiligheidsdiscours de afgelopen twee decennia.

Factoren

We hebben geconstateerd dat sinds de jaren negentig de urgentie van het thema veiligheid bij zowel burgers als in de politiek is toegenomen en dat dit thema in het discours een bredere betekenis heeft gekregen. Waar zijn die toenemende urgentie en verbreding aan toe te schrijven?

Zij houden slechts gedeeltelijk verband met de objectieve veiligheidssituatie in Nederland. In internationaal perspectief zijn de zichtbare dreigingen vanaf het midden van de jaren negentig wel toegenomen. Er zijn enkele grote terroristische netwerken opgerold en tientallen terrorismeverdachten aangehouden (De Graaf 2011). Nederland draaide mee in meerdere veiligheidsmissies en conflicten, en verloor daarbij alleen al in Uruzgan in de periode 2006-2010 23 militairen. Op nationaal gebied is de veiligheidssituatie in de zin van een afname van criminaliteit echter juist verbeterd. Toch is het veiligheidsgevoel er niet heel veel beter op geworden. Naast objectieve veiligheid werd er vanaf de jaren negentig gesproken over 'subjectieve' of 'sociale' veiligheid,

waarmee de beleving van de burger werd bedoeld, los van concrete ervaringen met geweld en/of dreigingen (Boutellier 2008). Zo was in 1995 86% van de bevolking van mening dat 'de criminaliteit de laatste tijd toeneemt' en vond 84% dat onveiligheid een 'echt probleem' aan het worden was (vgl. Noijs & Wittebrood 2008, 26). De subjectieve slachtofferkans is sindsdien tot circa een paar jaar na '9/11' (tot 2002-2004) verder toegenomen, of het nu om angst voor terrorisme en radicalisering gaat of voor straatgeweld en inbraak. Uit onderzoek van het SCP bleek dat 80 procent van de Nederlanders inmiddels denkt dat het land onveiliger is geworden, zowel in algemene zin als betrokken op de eigen situatie (Zie Oppelaar & Wittebrood 2006; Noijs & Wittebrood 2008, 26). De Veiligheidsmonitor Rijk stelde pas vanaf 2005 weer een zeer lichte daling van de onveiligheidsgevoelens vast over de periode 2005-2008 (een lichte daling die overigens gepaard ging met een enorme toename aan uitgaven aan beveiligingsmaatregelen per hoofd van de bevolking) (CBS 2007; 2009).

De prioriteit van het veiligheidsthema heeft dus niet alleen met objectieve veiligheidsstatistieken te maken. De urgentie ervan hangt samen met het nieuwe type samenleving waarin we in toenemende mate terecht zijn gekomen en die Ulrich Beck al in 1986 'Risikogesellschaft' heeft genoemd (Beck 1986). Wat bedoelde hij daarmee? Hij introduceerde het concept van 'risicomaatschappij' als opvolger van de industriële maatschappij. Volgens hem gaan sociale conflicten in de huidige maatschappij steeds minder over de verdeling van welvaart en steeds meer over de verdeling van risico's. Welke risico's zijn we bereid te aanvaarden, wie beslist daarover, en wie is verantwoordelijk voor de gevolgen van ongelukken en catastrofes? Deze kwesties beheersen in toenemende mate de maatschappelijke agenda. Ze zijn bij uitstek aan de orde bij de ecologische problematiek, het vraagstuk van de volksgezondheid (Q-koorts epidemie; Mexicaanse griepcrisis), maar ook het vraagstuk van veiligheid (in het verkeer, criminaliteit, aanslagen).

Volgens Beck heeft de opkomst van de risicosamenleving te maken met de objectieve groei van het aantal risico's – bijvoorbeeld de ecologische crisis – maar zeker ook met de veranderende houding van het publiek. De emancipatie en de hogere scholing van de burger hebben ertoe geleid dat burgers eigen ideeën zijn gaan vormen over de aanvaardbare en niet-aanvaardbare risico's van bepaalde maatschappelijke en technologische ontwikkelingen. Dit is zeker ook aan de orde op het terrein van terrorisme. Dankzij onderzoek en media zijn burgers scherper gaan beseffen dat terrorisme te maken kan hebben met radicalisering en polarisatie. Om de risico's van terroristische

aanslagen zo gering mogelijk te laten zijn, oefent het publiek vervolgens druk op de overheid uit om deze processen in de kiem te smoren.

De verklaring van de criminoloog Hans Boutellier van de nieuwe urgentie van het veiligheidsdebat sluit bij deze gedachtegang aan (Boutellier 2008). Volgens Boutellier leven we sinds het einde van de Koude Oorlog in een 'netwerksamenleving' (een term die hij ontleent aan Manuel Castells), die gekarakteriseerd wordt door het wegvallen van vertrouwde sociale kaders, door een toegenomen diversiteit en dito complexiteit. Enerzijds ziet de overheid zichzelf minder als probleemeigenaar van criminaliteit en onveiligheid en legt de verantwoordelijkheid daarvoor meer bij de burger en maatschappelijke organisaties die niet in strikte zin met veiligheid te maken hebben – zoals het gezin, de school of de buurtwerkers. Anderzijds is de burger door het wegvallen van vertrouwde hiërarchieën en instellingen (on)veiligheid nu sneller gaan 'voelen'. Sinds de jaren negentig gaat het in de veiligheidsbeleving dus niet langer meer alleen om concrete daden van criminaliteit, maar ook om risico's, gevoelens van dreiging en verlies van vertrouwde kaders en van een herkenbare leefomgeving.

Genese van angst: het discursieve verband tussen onveiligheid en religieuze orthodoxie

Hoe wordt tegen de geschetste achtergrond van toegenomen en verbrede onveiligheidsgevoelens het verband gelegd tussen religieuze orthodoxie en onveiligheid, in het bijzonder onveiligheid door terrorisme en radicalisering?

In de eerste plaats wordt religieuze orthodoxie vaker als oorzaak beschouwd van onveiligheid en geweld. Men is bang voor radicalisering en fanatisme, voor religieus extremisme, dat wil zeggen religieus geïnspireerd terrorisme, of voor confrontatie met archaische waarden en normen (eerwraak) die de onze niet zijn. Hoewel de angst voor jihadistisch terrorisme bij iedereen is afgenomen, van 40% in 2005 naar 1% in 2009, is de angst voor religieuze radicalisering de laatste jaren echter gegroeid, zoals in de inleiding al werd gesteld (Intomarkt 2009; Spangenberg 2009).

Hierbij moet worden vermeld dat deze angst slechts ten dele terug te voeren is op een objectieve toename van het aantal aanslagen of geweldsincidenten met een religieuze achtergrond. Over een toename van het aantal 'geradicaliseerde moslims' is nauwelijks iets met zekerheid te zeggen. Het voormalige hoofd van de AIVD, Sybrand van Hulst, sprak in 2005 van zo'n 150 potentiële jihadisten. Het aantal arrestaties sinds 2004 (toen de wet op de terroristische

misdrijven werd aangenomen) bedraagt een getal van rond de 110, maar van de arrestanten zijn de meeste ook weer vrijgelaten. De radicaal blijft een 'dark horse' (Demant e.a. 2008; De Graaf 2011). De angst is dus slechts tot op zekere hoogte te herleiden tot concrete aantallen. Ook een zichtbaar gebrek aan (sociaal-economische) integratie van bepaalde allochtone groeperingen met een islamitische achtergrond kan aan de angst die in 2004 de kop op stak niet ten grondslag liggen. Uit alle rapporten blijkt namelijk dat de Marokkaanse en Turkse minderheden het in dat opzicht steeds beter doen (vgl. Gijsberts & Dagevos 2009). De angst staat dus in zekere zin los van de objectieve veiligheids- of integratiewerkelijkheid, en materialiseert zich vooral in peilingen en in het publieke en politieke debat in de media (Kammerman 2008).

In de tweede plaats wordt religie in het publiek discours gekoppeld aan het thema van onveiligheid via het concept van polarisatie. Vooral religieuze orthodoxie wordt gezien als een belangrijke bron van polarisatie die uiteindelijk een bedreiging vormt voor de vreedzame verhoudingen in de samenleving. De laatste jaren worden meerdere breuklijnen in de samenleving aangegeven waarbij religie een rol speelt. De etnisch-religieuze spanningen zijn al genoemd, maar daarnaast zijn te vermelden: de tegenstelling individualisme versus gemeenschapsbesef (heeft geloof juist een integrerend of isolerend en desintegrerend effect?), de tegenstelling tussen actief en passief burgerrecht (eist geloof zorg voor de samenleving, of dwingt het mensen juist tot wereldmijding en afzijdigheid?), de tegenstelling tussen behoudzucht, nationalisme en cultureel absolutisme enerzijds en kosmopolitisme en multiculturalisme anderzijds (zijn gelovigen 'provincialistischer' of juist universalistischer dan de gemiddelde Nederlander?), en de tegenstelling tussen de Nederlandse natie als een 'joods-christelijk' product enerzijds of een libertaire en areligieuze constructie anderzijds (moet er ruimte zijn voor religieuze inspiratie en activisme in het publieke domein of niet?) (vgl. RMO 2009).

Opmerkelijk is dat religieuze orthodoxie in al deze spanningsvelden in het discours veelal negatief wordt gewaardeerd. De samenleving en de overheid eisen 'gemeenschapsbesef' van nieuwe Nederlanders. Maar als orthodoxe gemeenschappen inderdaad collectief optrekken en zich afkeren van de rest van de samenleving, wordt dat als een vorm van polarisatie en dus als iets onwenselijks beschouwd. Sinds enkele jaren staat actief burgerschap eveneens hoog op het verlanglijstje van de overheid, maar wanneer dit burgerschap door geloof wordt geïnspireerd, wordt het door velen als problematisch beschouwd. Illustratief daarvoor is de motie van de VVD in de gemeenteraad van Amsterdam om religieuze instellingen zoals het *Scharlaken Koord* of *Youth for Christ* te verplichten ook niet-gelovige medewerkers aan te nemen,

op straffe van het niet verlenen van subsidie.⁵ Tot slot sluit angst voor polarisatie ook de angst voor verabsolutering van eigen waarden in, iets wat bij overtuigde gelovigen vaker voorkomt. De neiging tot verabsolutering onder orthodoxe gelovigen wordt gezien als een belangrijke bron van dwang en een bedreiging van een vrije publieke sfeer. 'Dit is nu eenmaal de essentie van religie: anderen dwingen naar jouw regels te leven. Macht uitoefenen.' (vgl. Den Boef 2008, 43; vgl. Cliteur 2004; Pels 2008; Kuitert 2008).

Er is evenwel ook een positief verband te leggen tussen religieuze orthodoxie en veiligheid. Zo blijkt uit onderzoek dat religieuze mensen een groter vertrouwen in andere mensen en in de overheid hebben. In zoverre zijn zij juist producenten van meer sociale cohesie en meer veiligheid. Bovendien zijn godsdienstige mensen gemiddeld actiever als vrijwilliger (vgl. Dekker 1999; Schnabel, Bijl & De Hart 2008, hoofdstuk 15). Maar opvallend is dat dit soort positieve verbanden zelden het nieuws halen en al zeker niet het discours beheersen. De negatieve gevoelens omtrent het verband religie en veiligheid overheersen.

Het thema religie, polarisatie en veiligheid is vooral aan de orde met betrekking tot moslims. Dat is in feite het geval bij alle bevolkingsgroepen, zo blijkt uit tabel 1.

Tabel 1. Opvattingen per etnische groep over spanningen en geweld tussen groepen, 2006 (in procenten mee eens)⁶

	Turken	Marokkanen	autochtonen
Spanningen tussen verschillende groepen worden erger	70	70	89
Bang voor geweld van moslimextremisten in Nederland	43	43	56
Bang voor geweld tegen moslims in Nederland	50	53	54

In 2006 vond 89 procent van de autochtone bevolking dat spanningen tussen (etnisch-religieuze) groepen erger worden, maar ook 70 procent van de Turken en Marokkanen is die mening toegedaan. 56 procent van de autochtone Nederlanders is bang voor moslimextremisten, 43 procent van de Turken en Marokkanen idem dito. En voor alle drie de groeperingen geldt dat een goede helft óók bang is voor geweld tegen moslims in Nederland zelf (Dagevos & Gijsberts 2007, 297). Vrijwel iedereen is het er dus over eens dat de polarisatie erger is geworden. Dat is een zeer hoog percentage. In vergelijking met andere Europese landen staat Nederland in de top vijf wat betreft vertrouwen dat men heeft in andere mensen en politieke instellingen (EFILWC 2009, 56). Tegelijkertijd kent Nederland het hoogste percentage dat tevens vreest voor spanningen tussen etnisch-rationale groepen (57) en het op één na hoogste percentage

dat bang is voor spanningen tussen religieuze groepen (40). Ter vergelijking: in Italië is 45 procent van de bevolking hier bang voor, in Duitsland 31 procent, in het Verenigd Koninkrijk 32 procent en het Europese gemiddelde is 38 en 29% (Idem, 58-59).

Het verschijnsel dat religieuze orthodoxie, dat wil zeggen religieuze orthodoxie in het algemeen en dus niet alleen de politiek extremistische varianten daarvan, in het semantische sleepnet van nationale '(on)veiligheid' wordt meegetrokken, heeft mede te maken met het spanningsverschil tussen twee culturele polen. Aan de ene kant staat een heterogene meerderheid van moreel-progressieve of libertaire en vaak seculiere burgers, aan de andere kant een heterogene groep van moreel-conservatieve, vaak orthodoxe religieuze minderheden (vgl. Ten Hooven 2006; Van Stokkom 2009; Houtman & Duyvendak 2009). De discursieve macht ligt vooralsnog duidelijk bij de eerste groep. De dominantie van die groep in het debat is volgens de Amsterdamse hoogleraar beleids- en bestuurswetenschappen Willem Trommel de laatste decennia alleen nog maar toegenomen door de opkomst van een sterk 'verlichtingsfundamentalisme' in het Nederlandse openbare leven. Trommel neemt 'een tirannieke en ongekend scherp instrumenteel denken in economie, politiek en cultuur' waar: op economisch gebied zorgt een dwingende vorm van 'marktfundamentalisme' ervoor dat burgers alleen nog als economische wezens worden beschouwd, en dat alternatieve levensopvattingen of verwijzingen naar culturele of sociale uitzonderingsposities (bijvoorbeeld het recht om huisvrouw en thuisblijfmoeder te zijn) tracht uit te bannen. Op politiek-bestuurlijk gebied is er volgens Trommel sprake van 'gulzig bestuur', dat 'met harde hand [...] orde op zaken wenst te stellen in het publieke domein' en ingrijpt tot achter de voordeur wanneer het meent dat er sociale of culturele afwijkingen in het spel zijn. En op cultureel gebied is er een 'achterdochtige' cultuur ontstaan, waarin mensen en diensten alleen worden afgerekend op concrete prestaties, waarbij goede bedoelingen niet voetstoots worden aangenomen (Trommel 2009, 97).

De constatering dat de discursieve macht van in Trommels terminologie 'het verlichtingsfundamentalisme' rondom het thema religie de laatste decennia is toegenomen, is discutabel. Veel godsdienstsociologische literatuur wijst eerder in een tegengestelde richting (vgl. Van de Donk e.a. 2006; Ter Borg 2008; Berger, Davie & Fokas 2008). Deze macht wordt juist bedreigd en als reactie daarop keren de dragers van deze visie zich met ijver tegen vooral orthodoxe vormen van religie, te beginnen in de islam maar ook in het christendom. De negatieve bejegening in het publieke discours van religie is niet zozeer het effect van een toenemende dominantie van het 'verlichtingsfunda-

mentalisme' en een daarmee samenhangende verdergaande marginalisering van religie, maar juist van het tegendeel: de komst en toenemende zichtbaarheid van de islam en de groeiende assertiviteit van bepaalde orthodoxe religieuze groeperingen, zoals dat in de politiek zichtbaar is geworden in de versterkte positie van de ChristenUnie tijdens het kabinet Balkenende IV. Deze ontwikkelingen worden ervaren als een bedreiging voor de verworvenheden van de heersende seculiere en libertaire cultuur en zetten verdedigers van deze cultuur aan tot een discursief tegenoffensief.

De dramatisering van religie is mede ingegeven door zowel een toenemende onbekendheid met het fenomeen godsdienst als een corresponderende afweerreactie op dit onbekende fenomeen. Onbekend maakt onbemind. De reactie op het minarettenreferendum in Zwitserland spreekt boekdelen: op de vraag wat de *SPITS*-lezers hiervan vonden, reageerde een fors deel van de ondervraagden met een algehele diskwalificatie van 'religie' als iets dat achterlijk en vreemd was en maar uit het publieke domein verdreven moest worden. Uit dit soort reacties spreekt een concept van burgerschap dat een dwingende normaliteit voorschrijft. 'Religie', en vooral religieuze orthodoxie, is anders, en hoort daarom niet in het open publieke domein thuis.⁷

Zo vindt er een proces van wederzijdse versterking van polarisatie en dreiginggevoelens plaats. Orthodox-religieuze burgers, of dit nu christenen of moslims betreft, voelen zich vaker gediscrimineerd, trekken zich terug, of worden juist militanter in hun religieuze uitingsvormen. Zo is er een duidelijke scheidslijn ontstaan tussen een deels niet-gelovige, libertaire *moral majority* (zowel van rechts-populistische als links-progressieve snit) enerzijds en een heterogene minderheid van (orthodox) religieuze burgers anderzijds (vgl. Houtman & Duyvendak 2009). Dat spanningsverschil stimuleert de aanzuijgende werking van het veiligheidsdiscours.

Tot besluit: wat zijn hiervan de gevolgen?

We hebben geconstateerd dat het terrorismebeleid en –discours in Nederland zich de afgelopen jaren heeft verbreed en religie daarin een thema is geworden. Wat zijn de consequenties van het uitdijende veiligheidsbeleid en –debat voor de overheid? En wat zijn de maatschappelijke effecten van het negatieve verband dat daarin wordt gelegd tussen religie en veiligheid?

Wat de eerste vraag betreft, de verbreding van het veiligheidsdebat van terrorisme naar radicalisering en polarisatie heeft vooral de overheid in een lastig parket gebracht. Van haar wordt nu niet alleen meer verwacht dat zij

‘terroristen vangt’, maar ook dat ze processen die kunnen uitmonden in terroristische daden al in een vroegtijdig stadium signaleert en aanpakt en polarisatie en radicalisering uitbant. Deze verwachting brengt delicate afwegingen met zich mee.

Allereerst vraagt ze van de overheid een beleid dat gemakkelijk in botsing komt met fundamentele beginselen van de rechtsstaat. Daarbij gaat het niet alleen om het beginsel van de bescherming van de privacy van de burger, maar ook om het constitutionele beginsel van de scheiding van kerk en staat. De scheiding van kerk en staat betekent dat de staat zich niet bemoeit met de organisatie en de inhoud van de godsdienst en alle kerken, denominaties, sektes en religieuze richtingen gelijkelijk behandelt (Van Bijsterveld 2008). De staat hoort geen partij te kiezen in geloofszaken. De wens dat de overheid polariserende religieuze groeperingen in de gaten houdt en daarin zo nodig intervenueert, brengt de overheid snel in conflict met het principe van de scheiding tussen kerk en staat. Wanneer zij actief zou proberen binnen die groeperingen de verzoenende krachten te ondersteunen en de militante krachten tegen te werken, schendt zij dit beginsel.

Verder kan de aanpak van radicalisering gemakkelijk een averechts effect sorteren. Dit risico loopt de overheid bijvoorbeeld wanneer zij ertoe overgaat exclusief liberale moskeeën (de poldermoskee) of Imam-opleidingen te gaan subsidiëren teneinde daarmee een dam op te werpen tegen radicalisering en polarisatie, althans daar wijzen de Franse islamdeskundige Olivier Roy (2003) en zijn Nederlandse collega Ruud Peters (2007) op. Zij achten een dergelijk beleid niet alleen overbodig omdat de overheid daarmee ‘radicalen’ niet zal bereiken, maar ook heilloos. Een dergelijk beleid ondermijnt namelijk het gezag van gematigde krachten in religieuze gemeenschappen en zal de afstand binnen deze gemeenschappen tussen de gematigde en meer radicale krachten vergroten en daarmee juist bijdragen aan het proces van vervreemding van radicaliserende personen en groepen.

Ten derde plaatst de verwachting dat de overheid processen van radicalisering en polarisatie in goede banen kan en dient te leiden diezelfde overheid in feite voor een onmogelijke opdracht die zij nooit tot een goed einde kan brengen. Zij beschikt binnen het kader van de open democratische rechtsstaat eenvoudigweg niet over de juridische en praktische middelen om deze processen te beheersen. Die processen zijn slechts ten dele te controleren en te beïnvloeden. Hooggespannen verwachtingen kunnen op termijn zelfs omslaan in teleurstelling en bijdragen aan de ondermijning van het vertrouwen van de burger in de overheid.

Wat is het maatschappelijke effect van een systematisch negatieve bejegening van (orthodoxe vormen van) religie in het publieke debat? Deze bejegening, zij het door een goedbedoelende overheid of door publicisten, wakkert de polarisatie aan en versterkt de tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen in de samenleving. Hoe dat werkt, laat het volgende model zien dat een verband legt tussen de wijze waarop (religieuze) minderheidsgroepen in een plurale omgeving zich opstellen ten opzichte van hun omgeving en de wijze waarop ze hun omgeving definiëren of waarnemen.⁸ Bij die definiëring zijn twee elementen van belang: hun beleving van hun identiteit of van de culturele afstand tussen zichzelf en de omgeving alsmede hun beleving van hun machtspositie. Als het gepercipieerde machtsverschil en de veronderstelde culturele afstand groot zijn, zal een minderheid ertoe neigen zich in het eigen bastion terug te trekken. Bij een gevoeld klein machtsverschil en een grote culturele afstand, zal de groepering sneller in verzet komen en ligt radicalisering voor de hand. Als het veronderstelde machtsverschil en de beleefde culturele afstand klein zijn, ligt de houding van openheid voor de hand. Bij een ervaren klein cultureel verschil maar groot machtsverschil, zal de minderheid neigen naar een houding van assimilatie.

Tabel 2. De samenhang tussen attitude, verondersteld cultureel verschil en verondersteld machtsverschil

	Verondersteld grote culturele afstand	Verondersteld kleine culturele afstand
Verondersteld klein machtsverschil	Militantie	Openheid
Verondersteld groot machtsverschil	Afzijdigheid	Assimilatie

De perceptie van de culturele positie en machtspositie van religieuze groeperingen ligt niet vast maar wordt beïnvloed door diverse factoren. Eén van die factoren nu is het discours over (orthodox) religieuze groeperingen. Als deze minderheidsgroeperingen in het discours stelselmatig negatief worden bejegend en eenzijdig worden geassocieerd met polarisatie, radicalisering en geweld, is de kans groot dat zij een groter cultureel verschil gaan ervaren met hun omgeving. Dat zal vervolgens binnen die groeperingen, zo laat het model zien, de neiging versterken tot een houding van militantie en/of afzijdigheid, wat op haar beurt weer bijdraagt aan een verdere vergroting van de afstand tussen orthodoxe gelovigen en de rest van de samenleving. Op deze wijze draagt een eenzijdig negatief discours over religie – bedoeld of onbedoeld – bij aan een verdere polarisatie van de verhoudingen in de samenleving. Omgekeerd

zal overigens een meer genuanceerd publiek discours, waarin naast aandacht voor negatieve aspecten ook aandacht is voor de maatschappelijk positieve aspecten van religie, bij (orthodoxe) gelovigen het besef van deel uit te maken van de Nederlandse samenleving als geheel versterken en een houding van openheid en assimilatie bevorderen.

Deze analyse wordt ondersteund door een observatie van Bob de Graaff van de huidige situatie van de integratie van niet-westerse minderheden, die voortborduurde op een onderzoek van De Vijver voor het RMO (De Vijver 2009, 51-52). In de *Trendanalyse polarisatie en radicalisering 2009* signaleert hij het volgende probleem. Volgens hem heeft integratie, of in de terminologie van het bovenstaande schema de houding van openheid, dan wel de voorkeur van zowel autochtonen als allochtonen, maar maakt het gepolariseerde debat die door beide categorieën gedeelde eerste voorkeur onmogelijk. 'Daardoor vallen beide groepen terug op hun tweede voorkeur. Dat is assimilatie bij autochtonen en separatie bij allochtonen, waartussen geen overeenstemming bestaat. Polariserend creëert dus een perpetuum mobile.' (De Graaff 2010, 57). Met name levensbeschouwelijke polarisatie, wat één van de diepere en meer wezenlijke vormen van tegenstelling is in Nederland, is daarbij aan de orde. Hier gaat het niet zozeer om sociaal-economische tegenstellingen; integratie van moslims is op dat vlak juist ver voortgeschreden. In Nederland treedt polarisatie met name op in het debat, in de media, en voltrekt zich daar langs culturele, en vooral religieuze lijnen. Die polarisatie werkt radicalisering in beide kampen in de hand, en dus ook de gevoelens van onveiligheid.

Dit jaar ligt de laatste politieke moord, geïnspireerd door religieus radicalisme, meer dan vijf jaar achter ons. De laatste jaren is de angst voor terrorisme verminderd en in december 2009 werd het landelijke dreigingsniveau teruggebracht van 'substantieel' naar 'beperkt'.⁹ De zorg over radicalisering is echter toegenomen en de polarisatie – vooral in het publieke en politieke debat – rondom islam en religie heeft zich verzelfstandigd. 'Nu de waarde van culturen inzet is geworden van politiek debat, zijn ook de identiteiten en diepste drijfveren van personen en groepen in het geding', aldus Trommel (2009, 82). Het huidige gepolariseerde debat overbrugt de tegenstellingen tussen identiteiten niet, maar zwingelt gevoelens van vernedering en gekrenkte trots eerder aan.

Levensbeschouwelijk en religieus geïnspireerde conflicten zijn moeilijk oplosbaar en kunnen gemakkelijk ontbranden en escaleren (vgl. Schuyt 2006). In tegenstelling tot belangenconflicten kunnen deze conflicten niet worden opgelost door ruil en onderhandeling. De opdracht is vooral waarden-

conflicten niet uit de hand te laten lopen. Daarop heeft het publieke discours invloed door bijvoorbeeld het belang van het uitvechten van deze conflicten te relativiseren en aandacht te vragen voor de waarde van de acceptatie van waarden tegenstellingen tussen groeperingen. Tevens kan het een de-escalerende rol spelen door niet uitsluitend de nadruk te leggen op de tegenstellingen tussen groeperingen maar ook aandacht te geven aan gemeenschappelijkheden. Een derde mogelijkheid is in het publieke discours het domein van zaken die verbonden worden met religie en waarden te beperken. Dat is vooral van belang bij thema's die emotioneel geladen en explosief zijn, zoals het thema van veiligheid en terrorisme. Er is vanuit het perspectief van pacificatie veel aangelegen het vraagstuk van terrorisme te 'de-religiseren' en niet te verbinden met religieuze orthodoxie in het algemeen. Dat zou de ontwikkeling van de verhoudingen tussen religieuze en niet-religieuze bevolkingsgroepen zeer ten goede komen. Levensbeschouwelijke polarisatie kan zijn nut hebben: verdieping geven en de innovatie van denkbeelden bevorderen. In de huidige reeds gepolariseerde Nederlandse context bevordert ze echter vooral een gebrek aan wederzijds vertrouwen tussen bevolkingsgroepen. Terwijl vertrouwen nu juist van grote betekenis is voor het gevoel van veiligheid, een zaak waar velen behoefte aan hebben.

Noten

- 1 Nederlander minder bang voor terrorisme, *Het Brabants Dagblad*, 27 november 2009.
- 2 Zie bijvoorbeeld: 'Verslag van bespreking ten departement op 6 augustus 1971, betreffende de Rode Jeugd te Eindhoven', Archief arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, 1970-1979 (2366), Brabants Historisch Informatiecentrum (Den Bosch); R.A. Gonsalves & G.J. Verhoog 1999, 180.
- 3 Naar aanleiding van de oproep van Cees Bangma, districtschef van het politiekorps Midden-Friesland, in de *Leeuwarder Courant*, 16 september 1997. Vgl. ook Vasterman 2001.
- 4 Vgl. onderzoeksdatabank 'Terrorisme, contraterrorisme en radicalisering', Centrum voor Terrorisme en Contraterrorisme, Campus Den Haag. <http://www.terrorismedata.leiden.edu>.
- 5 'VVD Utrecht wel tegen YfC-werk', *Nederlands Dagblad*, 25 februari 2009; 'Scharlaken Koord gaat niet neutraal werven', *Nederlands Dagblad*, 7 september 2009.
- 6 Dagevos & Gijsberts 2007, 297. Zie verder Van Donselaar 2009, 15-16. Met dank aan Bob de Graaff voor de verwijzing.

- 7 Vgl. reacties op de website van *Spits*, 'Betoging tegen minaretverbod', 20 december 2009, http://www.spitsnieuws.nl/archives/buitenland/2009/12/betoging_tegen_minaretverbod.html.
- 8 Vellenga 2009-1, 25. Het model is mede gebaseerd op werk van de Nijmeegse socioloog Jan Thurlings dat ten doel had de ontwikkeling van de katholieke minoriteit in Nederland in de moderne tijd te begrijpen. Vgl. Thurlings 1978.
- 9 Terreurdreiging naar beperkt, *De Pers*, 15 december 2009.

Literatuur

- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2004),
Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische Rechtsorde, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2006),
De gewelddadige jihad in Nederland; Jihadisten en het internet, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2007),
Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neo-radicalisme in Nederland, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2009a),
Jaarverslag AIVD 2008, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2009b),
Lokale jihadistische netwerken in Nederland. Veranderingen in het dreigingsbeeld, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (2009c),
Weerstand en tegenkracht. Actuele trends en ontwikkelingen van het salafisme in Nederland, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Beck, U. (1986),
Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Berger, P., G. Davie & E. Fokas (2008),
Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations, Aldershot: Ashgate.
- Bijsterveld, S. van (2008),
Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Boef, A.H. den (2008),
God als hype. Dwarse notities over religieus Nederland, Amsterdam: Van Gennep.

- Borg, M.B. ter (e.a) (2008),
 Religie na 1945: een cultuur-sociologische schets van achtergronden', in: Borg, M.B ter, e.a. (red.), *Handboek Religie in Nederland. Perspectief-overzicht-debat*, Zoetermeer: Boekencentrum, 49-66.
- Boutellier, H. & R. van Steden (2008),
Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Buro Jansen & Janssen (2006),
Onder Druk, Terrorismebestrijding in Nederland, Breda: Papieren Tijger.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007),
Veiligheidsmonitor Rijk (VMR). Landelijke Rapportage, Voorburg: CBS.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2009),
Integrale Veiligheidsmonitor Rijk (VMR) 2008. Landelijke Rapportage, Voorburg: CBS.
- Cliteur, P. (2004),
Tegen de decadentie. De democratische rechtstaat in verval, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Daalder, H. (1974),
Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek, Assen: Van Gorcum.
- Dekker, P. (red.) (1999),
Vrijwilligerswerk vergeleken, Den Haag: SCP.
- Demant, F., e.a. (2008),
Teruggang en uittreding. Processen van deradicalisering ontleed, Amsterdam: IMES.
- Diepen, R. van (2004),
Hollanditis: Nederland en het kernwapendeбат, 1977-1987, Amsterdam: Bert Bakker.
- Donk, W.B.H.J. van de (2006),
Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Donselaar, J. van (2009),
 Inzake islamofobie, in: Brants, Chr. & S. van der Poel (red.), *Diverse kwesties: liber amicorum prof. dr. Frank Bovenkerk*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 13-26.
- Engelen, D. (2007),
Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog, Amsterdam: Boom.
- European Foundation for Improvement of Living and Working Condition (2009),
Second European Quality of Life Survey, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Everts, P. (1992),
Wat denken 'de mensen in het land'?: ontwikkelingen in de publieke opinie over problemen van buitenlandse en defensiepolitiek, 1983-1992. Cahier 55, Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken.
- Dagevos, J. & M. Gijsberts (2007),
Jaarrapport Integratie 2007, Den Haag: SCP.

- Gijsberts, M. & J. Dagevos (2009),
Jaarrapport integratie 2009, Den Haag: SCP.
- Gonsalves, R.A. & G.J. Verhoog (1999),
Mr. Gonsalves. Memoires, Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Graaf, B.A. de (2007),
 Wanneer stoppen terroristen? Het historisch referentiekader als aanknopingspunt voor (contra) terrorisme, in: Duyvesteijn I. & B. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders, vroeger en nu*, Amsterdam: Boom, 105-119.
- Graaf, B.A. de (2010),
Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika, Amsterdam: Boom.
- Graaf, B.A. de (2011),
 The Van Gogh Murder: a New Threat from Homegrown Terrorism in The Netherlands, in: Hoffman B. & F. Reinares (eds.), *Leader-Led Jihad*, New York (forthcoming).
- Graaff, B.G.J. de (2007),
 Van Abraham Kuyper tot Mohammed B. De overheid en ruim een eeuw gevoelens van onveiligheid in Nederland, in: Keizer M. de & S.C. Roels (red.), *Staat van Veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900*, Zutphen: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie/Walburg Pers, 50-75.
- Graaff, B.G.J. de (2008),
 Hoe breed? Contraterrorisme- en radicaliseringsbeleid onder de loep, in: Donselaar, J.G. van & P.R. Rodrigues (red.), *Monitor racisme & extremisme*, Amsterdam: Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press, 125-135.
- Graaff, B.G.J. de (2010),
 Polarisatie en Radicalisering, in: Moors, Hans (e.a.), *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009*, Tilburg: IVA, 29-59.
- Hayen (2007),
God, geloof, geweld. Vrede op aarde voor de mensen van Goede Wil, Amersfoort: Aspect.
- Hooven, M. ten (2006),
 Religie verdeelt Nederland. Een oude scheidslijn in een nieuwe gedaante, in: Hooven, M. ten & T. de Wit (red.), *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam: SUN, 13-40.
- Houkes, A. (2009),
Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900), Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Houtman, D. & J.W. Duyvendak (2009),
 Boerka's, boerkini's en belastingcenten. Culturele en politieke polarisatie in een post-Christelijke samenleving, in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (red.), *Polarisatie*, 102-119.

- Intomarkt (2009),
Terrorismemonitor 2009. Kwantitatief onderzoek naar de risicobeleving van terrorisme onder Burgers, In opdracht van de NCTb.
- Kuitert, H.M. (2008),
Dat moet ik van mijn geloof. Godsdienst als troublemaker in het publieke domein, Kampen: Ten Have.
- Kamerman, S. (2008),
 De integratie vordert maar het gevoel blijft achter, in: *NRC Handelsblad*, 27 maart 2008.
- Lucassen, L. & W. Willems (2006),
Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies, Amsterdam: Bert Bakker.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (2007),
Actieplan polarisatie en radialisering, 2007-2011, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Moors, H. e.a. (2009),
Eigenheid of eigenzinnigheid. Analyse van cultuur- en geloofsgerelateerde denkbelden en gedragsuitingen in de gemeente Ede, Tilburg: IVA.
- Noije, L. & K. Wittebrood (2008),
Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau (SCP).
- Oppelaar, J. & K. Wittebrood (2006),
Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht, Den Haag: SCP.
- Pels, D. (2008),
Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland, Amsterdam: Bezige Bij.
- Peters, R. (2007),
 Staatssteun liberale islam ongewenst, in: *de Volkskrant*, 18 september 2007.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2009),
Polarisatie. Bedreigend of verrijkend, Amsterdam: SWP.
- Rooden, P. van (1996),
Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990, Amsterdam: Bert Bakker.
- Rooy, P. de (2009),
Openbaring en openbaarheid, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Roy, O. (2003),
 EuroIslam: the Jihad within?, in: *National Interest*, 63-73.
- Schuyt, K. (2006),
Democratische deugden, Cleveringa-lezing, Leiden: Universiteit Leiden.

- Schnabel, P., R. Bijl & J. de Hart (red.) (2008),
Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie, Den Haag: SCP.
- Spangenberg, F. e.a. (2009),
Stand.tv, meting 31, Amsterdam: Motivaction.
- Stokkom, B. van (2009),
 De islam afgekraakt – het zelfreinigende vermogen van de democratie', in: Vellenga, S. e.a., *Mist in de polder. Zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland*, Amsterdam: Aksant, 149-172.
- Thurlings, J.M.G. (1978),
 Identity and Pluralism, in: Mol, J.J. (ed.), *Identity and Religion. Cross-Cultural Approaches*, London, 169-177.
- Trommel, W. (2009).
 Tirannie van het licht. Waarom polarisatie zo weinig weerwoord krijgt, in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (red.), *Polarisatie*, Amsterdam: SWP, 81-101.
- Tweede Kamer (red.) (1995),
Inzake opsporing. Eindrapport van de enquêtecommissie Opsporingsmethoden (commissie-Van Traa), ingesteld naar aanleiding van de IRT-affaire, Den Haag: Tweede Kamer 1995-1995, nr. 24072.
- Vasterman, P.L.M. (2001),
 Zinloos geweld als mediahype. De aanjagende rol van de media bij de sociale constructie van zinloos geweld', in: *Bestuurskunde*, jrg. 10, nr. 7, 299-309.
- Vellenga, S.J. (1994),
 Tussen orthodoxie en modernisering: over fundamentalisme en de evangelische beweging, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, jrg. 48, nr.2, 104-116.
- Vellenga, S.J. (2009),
 Islam in Nederland: trends en toekomst, in: Vellenga S. e.a. (red.), *Mist in de polder. Zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland*, Amsterdam: Aksant, 13-30,
- Vijver, F. van de (2009),
 Perspectief vanuit de crossculturele psychologie: polarisatie is universeel, in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (red.), *Polarisatie*, Amsterdam: SWP, 48-64.